

## **ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДИТИНИ НА СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

**БОНДАРЕНКО Ольга Олегівна** - кандидат юридичних наук, доцент,  
доцент кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення  
Донецького державного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-3361-2121>

УДК 347.6

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2024.1.59>

---

*У статті досліджено реалізацію права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану крізь призму національного законодавства, міжнародних стандартів та актуальної судової практики. Проаналізовано підходи Верховного Суду щодо визначення місця проживання дитини та забезпечення участі батьків у вихованні за умов вимушеного перебування дітей за кордоном. Обґрунтовано потребу нормативного уточнення змісту права на сімейне виховання та посилення міжвідомчої координації.*

*Ключові слова:* сімейне право, права дитини; сімейне виховання; воєнний стан; найкращі інтереси дитини.

### **Постановка проблеми**

Із початком повномасштабної збройної агресії значна кількість дітей втратили батьків або опинилися в середовищі, що не забезпечує належних умов для їхнього фізичного, психологічного та соціального розвитку. З метою гарантування кожній дитині належної турботи, безпеки та сімейного оточення державні органи та уповноважені інституції активізували заходи щодо розвитку сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини.

Водночас низка питань, пов'язаних із реалізацією права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану, залишається недостатньо врегульованою на нормативному рівні. Відсутність комплексного правового регулювання окремих процедур і гарантій може негативно

впливати на ефективність забезпечення найкращих інтересів дитини, створювати ризики порушення її прав, а також зумовлювати конфлікти між учасниками відповідних правовідносин – біологічними та прийомними батьками, опікунами, піклувальниками й органами державної влади. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває наукове осмислення перспектив реалізації права дитини на сімейні форми виховання в умовах війни, а також розроблення дієвих правових механізмів забезпечення пріоритету сімейного виховання як одного з базових принципів національної та міжнародної системи захисту прав дитини.

### **Аналіз останніх досліджень і публікацій**

Проблематика забезпечення права дитини на сімейне виховання у контексті надзвичайних обставин привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У дослідженнях Грицишиної Л.В., Бориславської М.В., Пунди О.О., Суходольської А.С., Черняк О.Ю. увагу приділено загальним теоретичним основам сімейного права, його принципам та гарантіям захисту прав дитини. Однак проблематиці забезпечення права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану не приділено достатньої уваги науковцями.

**Метою дослідження є комплексне дослідження питання здійснення права на сі-**

мейні форми виховання в умовах воєнного стану.

### **Виклад основного матеріалу**

Одним із базових прав дитини, гарантованих національним і міжнародним законодавством, є право зростати та виховуватися в сім'ї, що забезпечує її фізичний, психоемоційний і соціальний розвиток.

Виховання виступає визначальним чинником формування особистості, адже саме завдяки йому дитина не лише розвивається як біологічна істота, а й набуває соціальних якостей, моральних орієнтирів, ціннісних установок і здатності до самостійного життя в суспільстві. У педагогічному розумінні виховання трактується як цілеспрямований і системний вплив суспільства, соціального середовища та найближчого оточення на особу, що формується, з метою забезпечення її всебічного розвитку та інтеграції в соціум.

Як зазначає Ромовська З.В. виховання дитини – це місія великої політичної ваги. Україні, як і будь-якій іншій державі, потрібні не космополіти, а патріоти українського народу, патріоти своєї Батьківщини, але виховати патріота можуть лише патріоти [1, с. 297].

Принцип пріоритету сімейного виховання дитини являє собою не лише окрему фундаментальну засаду сімейного права, але й має суто прикладне значення як різновид суб'єктивного права з усіма властивими йому особливостями. Це право полягає в наданні державою можливості діяти певним чином з метою забезпечення належного сімейного виховання, здійснення дій і вчинків, схвалюваних державою [2]

Дитина має право проживати разом з батьками. Норми Сімейного кодексу України щодо сімейного виховання (ст. 151 СК України [3]) узгоджуються з положеннями Цивільного кодексу України про місце проживання дитини, яким визнається місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає (ч. 3, 4 ст. 29 ЦК України) [4]

Сучасні реалії воєнного часу в Україні створюють додаткові складнощі у реалізації права дитини на сімейне виховання. Зна-

чна кількість матерів, рятуючи дітей від небезпеки війни, тимчасово або постійно перебуває за кордоном, що призводить до ситуацій, коли дитина фактично залишається під опікою матері без реальної можливості для батька, який перебуває на території України та є військовозобов'язаним, реалізувати свої права на спілкування та участь у вихованні відповідно до ч. 2 ст. 157 СК України. В таких випадках виникає подвійна складність: з одного боку, батько обмежений у виконанні обов'язків щодо виховання, а з іншого – дитина позбавлена належного балансу сімейних стосунків, що може впливати на її психологічний та соціальний розвиток. Відсутність у національному законодавстві чітких норм, що регулюють такі ситуації, підкреслює необхідність застосування міжнародних стандартів, зокрема принципу «найкращих інтересів дитини», закріпленого у Статті 3 Конвенції про права дитини 1989 року [5], який має бути основним орієнтиром при прийнятті рішень у подібних складних і неоднозначних випадках.

На міжнародному рівні положення щодо перебування дитини в сім'ї також закріплені у спеціалізованих документах, що визначають стандарти захисту неповнолітніх у процесі передачі або усиновлення. Так, Стаття 2 Декларації соціальних і правових принципів захисту та благополуччя неповнолітніх підкреслює, що добробут дитини невідривно пов'язаний із стабільністю та благополуччям її сім'ї. Документ уточнює, що у випадках неналежного піклування з боку батьків або опікунів рішення про передачу дитини до родичів, в іншу сім'ю або спеціалізовану установу приймається лише після всебічної оцінки здатності цих осіб забезпечити її належний догляд, розвиток та безпеку. Такий підхід дозволяє гарантувати пріоритет сімейного виховання, зберігаючи одночасно права дитини на належну опіку та розвиток, навіть у критичних обставинах, коли національні механізми законодавчого регулювання виявляються недостатньо чіткими або не адаптованими до воєнного контексту [6].

Зважаючи на вище наведене, вважаємо за необхідне проаналізувати наявні позиції

Верховного Суду щодо застосування норм сімейного законодавства у воєнний час, зокрема у частині забезпечення права дитини на сімейне виховання. Такий аналіз є особливо актуальним у контексті воєнного стану, коли значна частина дітей тимчасово або постійно перебуває за кордоном, а один із батьків обмежений у реалізації своїх прав через мобілізаційні обов'язки. Дослідження судової практики дозволяє оцінити, наскільки національні суди здатні застосовувати принцип «найкращих інтересів дитини» та дотримуватися міжнародних стандартів захисту прав неповнолітніх, одночасно враховуючи особливості воєнного часу та безпеку дитини.

Зважаючи на сучасні реалії воєнного стану в Україні, Верховний Суд неодноразово підтверджував, що перебування дитини за межами країни не позбавляє національні суди компетенції щодо визначення її місця проживання. Так, Постанова ОП КЦС від 11 грудня 2023 року у справі № 607/20787/19 підкреслює, що факт проживання дитини за кордоном не є перешкодою для розгляду спору між батьками про визначення місця її проживання. Суд наголосив, що повернення дитини в Україну не є обов'язковою умовою для вирішення такого спору, а сам факт проживання за межами держави не може стати самостійною підставою для відмови у задоволенні позову. У рішенні також враховано, що національні суди повинні оцінювати не лише формальні обставини, такі як територіальне розташування дитини, а й фактичні умови її виховання та добробуту, включаючи можливість забезпечення безпеки, психологічного комфорту та стабільності соціального середовища. Це рішення демонструє прагнення судової системи зберегти пріоритет сімейного виховання та збалансувати права обох батьків і дитини, навіть у складних обставинах, зумовлених воєнним станом, і водночас ілюструє застосування принципу «найкращих інтересів дитини», який є ключовим у міжнародних стандартах захисту прав неповнолітніх [7].

Постанова КЦС ВС від 27 вересня 2023 року у справі № 295/15287/21 демонструє, як Верховний Суд враховує реалії воєнно-

го часу та потреби дітей при визначенні їхнього місця проживання. Суд, розглядаючи тимчасове проживання дітей за кордоном, залишив без змін рішення судів нижчих інстанцій про визначення місця проживання малолітніх дітей із батьком, при цьому визнавши, що таке тимчасове перебування не суперечить інтересам дітей. У постанові підкреслено, що проживання за кордоном, з урахуванням воєнної небезпеки в Україні, може сприяти розширенню світогляду дітей, їхньому духовному та інтелектуальному розвитку, а також забезпечує стабільність сімейного середовища. Верховний Суд також залишив відкритою можливість обох батьків у майбутньому ініціювати зміну місця проживання дітей залежно від обставин, які можуть суттєво вплинути на їхнє виховання та розвиток, що демонструє гнучкий та комплексний підхід до захисту інтересів неповнолітніх у нестабільних умовах [8].

У контексті забезпечення права дитини на спілкування та участь у вихованні аналогічний підхід застосовано у Постанові КЦС ВС від 7 грудня 2023 року у справі № 569/14585/21 щодо визначення способів участі батька у вихованні дітей, які тимчасово перебувають за кордоном. Суд наголосив на незаперечності права батька на регулярне спілкування з дітьми, зазначивши, що контакт з обома батьками є критично важливим для гармонійного розвитку та емоційного благополуччя малолітніх дітей. В умовах воєнного стану та неможливості фізичної присутності дітей суд відтермінував безпосереднє виконання порядку участі батька у вихованні, проте зобов'язав організувати регулярні відеозустрічі, телефонні дзвінки та інші дистанційні форми контакту. Це дозволяє підтримувати емоційний та психологічний зв'язок між дитиною та батьком, забезпечує сталість виховного процесу та мінімізує ризик психологічного відчуження дитини від одного з батьків. Водночас суд підкреслив, що пріоритетним є інтерес дитини та принцип «найкращого забезпечення інтересів дитини», адже організація дистанційного спілкування є тимчасовим заходом, який забезпечує баланс між безпекою дитини, її емоційним розвитком

та правами батька у складних умовах воєнного стану 9

Варто зазначити, що проаналізовані позиції Верховного Суду ілюструють, що національні суди намагаються балансувати між правами батьків і потребами дітей, забезпечуючи не лише фізичну присутність, а й можливості для належного виховання, спілкування та розвитку дитини, навіть коли її перебування тимчасово обмежене територією іншої держави. Вони демонструють системний підхід до реалізації права дитини на сімейне виховання в умовах воєнного стану, одночасно враховуючи реальні ризики та обмеження, зумовлені безпековими та соціальними факторами.

Ефективна реалізація права на сімейне виховання потребує не лише судового контролю, а й скоординованих дій державних органів на різних рівнях. У цьому контексті важливим кроком стало утворення 26 травня 2023 року Постановою Кабінету Міністрів України Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей [10]. Центр функціонує як тимчасовий консультативно-дорадчий орган при КМУ, основним завданням якого є забезпечення координації дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також установ і організацій, що впливають на сферу сімейного виховання. До ключових функцій центру належать розробка та реалізація Національного плану сімейного виховання та догляду дітей, координація програм розвитку сімейного виховання, планування та проведення відповідних заходів, а також моніторинг і системний аналіз їх реалізації. Такий підхід створює умови для комплексної взаємодії всіх зацікавлених сторін і дозволяє враховувати широкий спектр соціальних, безпекових та освітніх чинників, що визначають ефективність сімейного виховання [10].

Також погоджуємося з позицією вітчизняних науковців, зокрема з Грицишиною Л.В., що у законодавстві право на виховання залишається недостатньо нормативно врегульованим через те, що його обсяг не може бути чітко визначений, враховуючи складну взаємодію з іншими батьківськи-

ми правами, наприклад, правом на спільне проживання або спілкування з батьками [11, с. 141].

Практично така невизначеність створює труднощі при реалізації права дитини на сімейне виховання, особливо в умовах воєнного стану, коли зміни місця проживання дітей та високий рівень мобільності батьків ускладнюють застосування стандартних процедур. Аналіз чинного законодавства та наявного правового механізму у цій сфері свідчить, що відсутність чіткої інтеграції правових, соціальних та психологічних аспектів у виховання дітей може призводити до конфліктних ситуацій між батьками. Тоді ж відбувається обмеження реалізації права дитини на спілкування та повноцінне сімейне виховання.

Вважаємо за необхідне уточнити зміст права на сімейне виховання шляхом виділення конкретних компонентів, що включають: визначення обов'язків батьків щодо фізичного та психічного розвитку дитини, забезпечення її безпеки, підтримку емоційного та соціального благополуччя, а також розвиток ціннісних та моральних навичок. Крім того, варто передбачити механізми узгодження прав і обов'язків обох батьків у разі тимчасових змін місця проживання дитини або надзвичайних обставин, що дозволить судовим та державним органам більш ефективно координувати дії та приймати рішення з урахуванням інтересів дитини. Це не лише забезпечить більшу юридичну визначеність, а й сприятиме формуванню системного підходу до сімейного виховання, інтегруючи соціальні служби та відповідні державні програми у єдину структуру захисту прав дитини.

### **Висновки**

Проведений аналіз правового регулювання та судової практики щодо сімейного виховання в умовах воєнного стану дозволяє низку висновків.

По-перше, практика Верховного Суду демонструє, що національні суди намагаються забезпечити баланс між правами батьків і потребами дітей, застосовуючи принцип «найкращих інтересів дитини» як основний орієнтир при прийнятті рішень.

Це проявляється не лише у визначенні місця проживання дітей, але й у забезпеченні можливостей для дистанційного спілкування та участі обох батьків у вихованні, навіть коли дитина перебуває за кордоном. Тобто ми наочно можемо побачити прагнення судової системи враховувати реальні соціальні, психологічні та безпекові фактори, що впливають на гармонійний розвиток дитини.

По-друге, судова практика підкреслює необхідність комплексного оцінювання обставин, що впливають на сімейне виховання, і демонструє обмеженість судового контролю без координації з боку державних органів. Тому вважаємо, що діяльність Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей має потенціал, оскільки матиме можливість систематизувати інформацію, проводити аналітичні оцінки та виробляти рекомендації для різних гілок влади та соціальних структур.

По-третє, правова невизначеність щодо змісту та меж права на сімейне виховання вимагає законодавчого уточнення його складових. Включення у нормативну базу конкретних обов'язків батьків щодо фізичного, психічного, соціального та морального розвитку дитини, а також механізмів узгодження прав і обов'язків у разі надзвичайних обставин або тимчасових змін місця проживання дітей дозволить створити більш стабільну та передбачувану правову рамку. Це, своєю чергою, підвищить ефективність державного та судового втручання і мінімізує ризики конфліктів між батьками.

Перспективи розвитку системи сімейного виховання в Україні слід пов'язувати з інтеграцією законодавчих змін, розвитку науково-аналітичних інструментів та підвищенням ефективності координації між державними органами, судами та соціальними службами. Запровадження механізмів комплексного моніторингу, оцінки та прогнозування потреб сімей у воєнний та післявоєнний період дозволить не лише забезпечити права дітей, але й формувати соціально стабільне та безпечне середовище для їхнього розвитку, що є ключовим завданням державної політики у сфері сімейного виховання.

## Література

1. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 26.
2. Черняк О.Ю. Принцип пріоритету сімейного виховання дитини та його вплив на сімейні правовідносини. Юридичний бюлетень. Випуск 19, частина 62, 2021. С. 62–68.
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
5. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. Ратифікована Україною 27.02.1991 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_021#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text)
6. Декларація про соціальні та правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо у разі передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях : Декларація ООН від 03.12.1986. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_131#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_131#Text) .
7. Постанова Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховний Суд від 11 грудня 2023 року у справі № 607/20787/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116508423>
8. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховний Суд від 27 вересня 2023 року у справі № 295/15287/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113747064>
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховний Суд від 7 грудня 2023 року у справі № 569/14585/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116653631>
10. Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей: Постанова КМУ від 26 травня 2023 р. № 538 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-%D0%BF#T>
11. Грицишина Л. В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. Вип.3. С. 139-143.

**FEATURES OF THE  
IMPLEMENTATION OF THE CHILD'S  
RIGHT TO FAMILY UPBRINGING  
UNDER MARTIAL LAW**

*The article provides a comprehensive analysis of the specific features of implementing the child's right to family upbringing under martial law in Ukraine. It substantiates that armed aggression and the related processes of large-scale internal and external migration, prolonged family separation, loss of permanent residence, and changes in the social environment significantly transform the conditions for exercising parental rights and fulfilling parental responsibilities.*

*The norms of family law and civil procedural legislation applied in resolving disputes concerning the determination of the child's place of residence, participation of one parent in upbringing, and ensuring contact with the child under conditions of territorial separation are analyzed. Particular attention is paid to the case law of the Supreme Court,*

*which demonstrates a gradual shift from the formal application of the principle of the "best interests of the child" to its contextualized interpretation, taking into account security, psychological, and social factors of wartime.*

*It is argued that judicial protection, despite its key role, is not capable of ensuring the full realization of the right to family upbringing on its own without proper institutional and interagency coordination. In this regard, the importance of coordination mechanisms in the development of family-based forms of upbringing is analyzed as a tool for overcoming the fragmentation of state policy concerning children. Scientifically grounded proposals are formulated to clarify the normative content of the right to upbringing as an independent subjective family right, as well as to integrate judicial practice with managerial and social mechanisms for supporting families under martial law.*

**Keywords:** *family law; children's rights; family upbringing; martial law; best interests of the child.*